

САН ЕСІМ ЖАЙЛЫ ТҮСІНІК

Эрежебова Ақерке Үсен Қызы

Шыршық Мемлекеттік Педагогика Университеті
Қазақ тілі және әдебиет бағыты II курс студенті

Анарбекова Гулжан Азизбековна

Ғылыми жетекшісі:

Электрон почта: erezhebovaaqerke@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Қазақ тілі негізінен үш салаға бөлінеді. Фонетика, лексика, грамматика. Сол салалар ішіндегі мен тоқталатыным, лексикаға кіретін - сан есім жайлы мәлімет беріп өтем. Қазақ тілінде сөз таптары санаулы ғана. Бірақ әр қайсысының өзіне тән ерекшеліктері бар. Бірін бөліп жарып тастап кетуге болмайды. Өйткені әр сөз табының өз орны бар.

Кіліт сөздер: Фонетика, лексика, грамматика, ерекшелік, кіретін, ғалым, мағына, білдіру.

ABSTRACT

The Kazakh language is mainly divided into three branches. Phonetics, vocabulary, grammar. Among those areas, I will focus on the number nouns included in the vocabulary. There are only a few word classes in the Kazakh language. But each of them has its own characteristics. One cannot be torn apart and thrown away. Because each word class has its place.

Keywords: Phonetics, lexicon, grammar, feature, input, scientist, meaning, expression.

Сан есім — есімдер тобына жататын сөз таптарының бірі. Өзінің мағынасы мен қызметі жағынан сан есім өзге сөз таптарына қарағанда, сын есімге біршама жақын. Бірақ сын есім заттың сапасын, сипатын, қасиетін, түр-түсін т.б. сыр-сипаттарын білдіретін сөз табы болса, сан есім — заттың сан мөлшерін, ретін, шамасын білдіретін лексика- грамматикалық сөз табы. Мысалы: ақ орамал, жақсы көйлек, жуан ағаш деген тіркестердегі, ақ, жақсы, жуан деген сын есімдер мен екі, бес, жиырма деген сан есімдерді бір дәрежеде қарауға болмайды. Өйткені мұндағы ақ, жақсы, жуан сөздері орамал, көйлек, ағаш сияқты заттардың бойына тән әр қилы сындық қасиеттерді (сынын, түрін, белгісін) көрсетіп тұрса,

екі, бес, жиырма сөздері сол заттардың ондай сыр- сипаттарының бірін де көрсете алмайды, тек сандық, мөлшерлік жағын ғана, демек, олардың сан жағынан қанша екендігін ғана анықтайды.

Сан есімнің лексика-семантикалық өзгешелігі. Сан есімдер басқа сөздерге (зат есімдерге) тіркестірілмей жеке-дара айтылғанда, тек абстракт сандық ұғымдардың атаулары ретінде қолданылады. Олардың нақты мағыналары өзге сөздермен (зат есімдермен) қарым-қатынасқа түсіп айтылғанда ғана айқындалып отырады. Мысалы: Төрт аяғым тең жорғамын (Қазақ эпосы); Өтегелді сегіз қанат үйдің кермесінің тұсында тұр екен (М.Әуезов); Екі айдың алпыс күнде жүзі болар (Айман-Шолпан) деген сөйлемдерден төрт, сегіз, екі, алпыс деген сан есімдер аяқ, қанат, ай, күн сияқты зат есімдермен қарым-қатынасқа түсіп, соларды сан жағынан анықтау үшін қолданылған. Осындағы сан есімдердің нақтылы мағыналары да белгілі-белгілі ұғымдарға тіркесу арқасында ғана айқындалып, соның арқасында күннің алпыс екендігі нақтыланып тұр. Ал егер осы төрт, сегіз, екі, алпыс сөздерін өзге сөздермен қарым-қатынасқа түсірмей, контекстен тыс, жеке-дара айтатын болсақ, олар ондай нақтылықтан айрылып, тек жалпылама түрде ғана берілетін абстракт мағынаға ауысып кетер еді де, төрт дегеннен, әйтеуір, бір төрт жайындағы ұғым, сегіз дегеннен, әйтеуір, бір сегіз туралы ұғым, екі дегеннен, әйтеуір, бір алпыс жайындағы ұғым ғана аңғарылады.

Қазіргі қазақ тілінде сан есімдер сияқты мөлшерлік мағынада қолданылатын бір алуан сөздер бар. Олар құрамына қарай жеке-дара сөздер түрінде де, сөз тіркестері түрінде де бола береді. Мысалы: жарым, жарты сөздері бөлшектік ұғымдардың, центнер, килограмм, тонна, қадақ, батпан сөздері салмақ өлшемдерінің, гектар, кубометр сөздері көлемдік өлшемдердің, адым, қарыс, кез, метр, шақырым, ат шаптырым, қозы көш (жер) сөздері аралық өлшемдердің және ет асым, қас қаққанша, қас пен көздің арасында, әу дегенше сияқты уақыт, мерзім өлшемдерінің атаулары есебінде қолданылады. Бірақ мұндай сөздер мен сөз тіркестері қаншалықты мөлшерлік мағынада қолданылғанымен, сан есімдер қатарына жатпайды. Бұларды сан есімдерге жуықтастыратын таяныш — тек олардың біршама мөлшерлік мағынада қолданылатын семантикалық белгілері ғана. Шындығында, жоғарыда аталған сөздердің бәрі де — сан есімнен табиғаты мүлде басқа- басқа сөздер. Олай дейтін себебіміз: жарым, жарты, жалқы, сыңар, дара, қос, егіз сөздері — сын есімдер, центнер, қадақ, батпан, килограмм, тонна, гектар, кубометр, адым, қарыс, кез, метр, шақырым сөздері — зат есімдер; сол сияқты, ат шаптырым, қозы көш (жер), ет асым, қас қаққанша, қас пен көздің арасында, әу дегенше — қызметіне қарай әр түрлі сөз таптарына телінетін

тұрақты фразалық тіркестер. Сондықтан бұлардың күрделі сан есімдермен ешқандай жақындығы жоқ.

Сан есімнің морфологиялық өзгешелігі. Морфологиялық сипаттары жағынан да сан есімдердің өзіне тән, өзге сөз таптарына ұқсамайтын ерекшеліктері бар. Сан есімнің негізгі функциясы анықтау қызметі болғандықтан, ол үнемі анықтайтын сөздерінен бұрын қолданылады, бірақ ешқандай да морфологиялық өзгеріске түспейді. Демек, сан есімдер өздерінің әрі табиғи, әрі негізгі функциясы болып есептелетін сандық, сан-мөлшер мағыналарында қолданылғанда, тек атау формасында ғана айтылады да, ешбір өзгеріске түспейді.

Сан есімдер тек субстантивтенген (заттану) жағдайда ғана түрленіп, әр алуан өзгеріске түседі, демек, көптеліп те, тәуелденіп те, септеліп те және жіктеліп те қолданыла береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ: (REFERENCES)

1. Аманжолов С. Қазақ тілі грамматикасы. Алматы. 1996.
2. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. Алматы. 1994.
3. Әміров Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. Алматы. 1996.
4. Байқабылов Ө., Дуйсебаева Д. Қазіргі қазақ әдеби тілі. Ташкент. 2013.